

Odla på fredligt vis: Om växande, ekologi och andlighet i Elin Wägners författarskap, 1940–1941

Bild: Elin Wägners i trädgården på Lilla Björka. Källa: Göteborgs universitetsbibliotek, KvinnSam.

Nordbäck, C. (2026). "Odla på fredligt vis: Om växande, ekologi och andlighet i Elin Wägners författarskap, 1940–1941". I: Pilflod Larsson Emelie & Giritli Nygren Katarina (ed.), *Odling, makt och genus* (s. 19–55). Sundsvall: Mittuniversitetet/Gaskeuniversitetet.

When citing this work, cite the original published chapter. Permanent link to this version: <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:miun:diva-56508>

Innehåll

Tidigare forskning om Elin Wägner	4
Ekoteologi och ekospiritualitet	5
Elin Wägners natur- och miljöengagemang	7
Människan – en förtryckare i en besjälad värld	10
Rotsystemet: teman, inflöden och rottrådar	14
<i>Kristen teologi, mystik och praktik</i>	14
<i>Mahatma Gandhis tankevärld – ickevåld och livets helighet</i>	19
<i>Markbiologisk forskning och alternativa odlingspraktiker</i>	21
<i>Myter, berättelser och folkliga traditioner</i>	29
Konklusioner	33
Referenser	35

Odla på fredligt vis: Om växande, ekologi och andlighet i Elin Wägners författarskap, 1940–1941

Av Carola Nordbäck

Jorden är ej skapad av människohänder – men människohänder har slagit under sig jorden. Och dock låter sig jorden ej ägas. Om den missbrukas, lider den och upphör att ge.¹

Man kan inte reta upp en del av skapelsen mot sig, ty allt är besjälad och allt en enhet.²

I denna text undersöks den civilisationskritik som Elin Wägner formulerade i de skrifter som hon publicerade i början av 1940-talet. I fokus är hennes sätt att förstå och beskriva relationen mellan människan och den övriga naturen. Citaten ovan visar exempel på hur hon beskriver jorden som skapad och besjälad. Allt liv hör ihop och verkligheten ses som en helig väv av sammanflätat liv. Hon kritiserar även människans sätt att agera gentemot jorden och ger slutligen en varning: naturen har en stark agens och reagerar med lidande och motstånd om den missbrukas. I citaten sammanflätas således teologiska och ekologiska påståenden med varningar och uppmaningar – människan måste förändra sin relation till jorden för att kunna skapa fred.

Wägner (1882–1949) var journalist och författare med ett omfattande internationellt kontaktnät. Under sina resor utvecklade hon tankar som sedan presenterades för en svensk läsekrets.³ Hon deltog även aktivt i kampen för kvinnors rösträtt och frigörelse. Under lång tid engagerade sig Wägner också i fredsarbete men tvingades vid 1930-talets slut se hur världen än en gång drevs in i krigets dödsmaskineri. Under samma period blev hon alltmer intresserad av miljöfrågor och insåg att industrisamhällets sätt att exploatera naturen också kunde ses som en form av krigföring. Detta utmynnade i en djupgående samhälls- och civilisationskritik där hon lyfte miljöfrågor utifrån historiska, politiska, andliga och feministiska perspektiv.⁴

Textens övergripande syfte är att utveckla en djupare förståelse av den ontologi som Wägner formulerade vid tiden för andra världskrigets utbrott genom att

¹ Wägner & Tamm, 2014, s. 19.

² Wägner, 1941, s. 61.

³ Isaksson & Linder 2003; Wistrand 2006.

⁴ Peterson 1994; Leppänen 2005.

undersöka hur de ekologiska och andliga inslagen var konstruerade och sammanflätade. I fokus för studien är hennes sätt att foga samman tankar, idéer och fakta från olika håll i det idéhistoriska rotsystem som kan skönjas i hennes texter. Det består av en kombination av teologiskt, filosofiskt, mytologiskt och vetenskapligt tankegods. Källmaterialet utgörs främst av de båda debattböckerna *Fred med jorden* (1940) och *Väckarklocka* (1941).

Studien utgör därmed en rekonstruktion av Wägners ontologiska antaganden – det vill säga hennes föreställningar om verklighetens och tillvarons grundläggande beskaffenhet. Dessa föreställningar identifieras, kontextualiseras och positioneras på olika sätt, bland annat med hjälp av begrepp som *ekoteologi*, *ekospiritualitet* och *ekofeminism*. Det kan uppfattas som anakronistiskt eftersom dessa begrepp inte var introducerade vid den tid hon skrev sina böcker. De bygger dessutom på begreppet *ekologi* som inte var allmänt spritt förrän vid 1900-talets mitt. *Ekosystem*, ett annat centralt begrepp, utvecklades inte förrän under 1930-talet.⁵ Men genom att relatera hennes tänkande till dessa begrepp blir det möjligt att belysa deras successiva utveckling och de idéströmningar som de knöt an till.

Tidigare forskning om Elin Wägnér

Wägners inflytande och skrifter har varit föremål för en rad studier ur olika perspektiv.⁶ Ulla Isakssons och Erik Hjalmar Linders biografi ger en inkännande och noggrann beskrivning av de ekologiska dimensionerna i Wägners texter.⁷ Historikerna Abby Peterson och Carolyn Merchant intresserade sig tidigt för Wägners ekologiska feminism och studerade både de kvinnliga nätverk som hon deltog i och de kvinnor som sedan fortsatte att sammanföra ekologiska och feministiska frågor under 1970- och 1980-talen.⁸

Under 2000-talet är det främst Katarina Leppänen som har fortsatt denna forskning och studerat hur Wägnér formulerade ekofeministiska tankegångar långt innan begreppet *ekofeminism* var utvecklat.⁹ Leppänen har även utvidgat den ekofeministiska analysen genom att fokusera på Wägners natursyn,¹⁰ något som även litteraturvetaren

⁵ Hagen 1992; Golley 1996.

⁶ se exempelvis Jonsson 2001; Wistrand 2006; Mårzell 2024.

⁷ Isaksson & Linder 1977; Isaksson & Linder 1980.

⁸ Peterson & Merchant 1986; Peterson 1994.

⁹ Leppänen 2004; Leppänen 2005.

¹⁰ Leppänen & Svensson 2016.

Judith Meurer-Bongardt gjort.¹¹ Wagners betydelse har också betonats av den forskning som studerat miljörörelsens framväxt. Där beskrivs Wagner som en viktig aktör – “en av det moderna miljömedvetandets svenska pionjärer”.¹²

Ekoteologi och ekospiritualitet

Begreppet *ekoteologi* används ofta för att beskriva sådan teologisk reflektion som behandlar människans roll i relation till den övriga naturen och utgår från att människan måste hitta sätt att leva i samklang med den. Ekoteologin kan ses som ett svar på miljöhot och ett försök att ompröva, återupptäcka och förnya den kristna traditionen i ljuset av de utmaningar som miljökrisen ställer samhället inför. Sådan ekoteologi etablerades under 1970-talet och den har ofta rymt en dubbel kritik: både en teologiskt motiverad samhällskritik av det som orsakar ekologisk förstörelse, och en ekologiskt orienterad kritik av idéer, praktiker och fenomen som medverkat till förstörelse av ekosystem och bidragit till negativ klimatpåverkan. Det innebär att ekoteologi både utforskar hur kristen teologi kan svara på miljöfrågor och erbjuder en möjlighet till självrannsakan och utveckling för olika kristna rörelser.¹³

Vidare rymmer ekoteologi även teologiskt motiverade praktiker.¹⁴ Här kan man använda begreppet *ekospiritualitet* som en benämning på levda upplevelser och erfarenheter av ekologisk andlighet. Ekospiritualitet kan därmed ses som den individuella och kroppsliga erfarenheten av helighet i och genom den omgivande naturen, en upplevelse som möjliggör en djupare andlig gemenskap med naturen som sedan kan fungera som en drivkraft för ekospirituellt laddade handlingar.¹⁵

Texter och predikningar med ekoteologiska perspektiv tar ofta sin utgångspunkt i ett aktuellt miljöproblem och sådan teologisk reflektion kan spåras tillbaka till 1800-talets slut, det vill säga långt innan begreppet ekoteologi utvecklades. Ekoteologisk reflektion kan därmed ses som en del av det samhälleliga ekologiska uppvaknande som inleddes redan i slutet av 1800-talet i samband med att det industrikapitalistiska samhällets negativa miljöeffekter började skönjas. Därefter ökade den ekologiska medvetenheten i omfattning och inflytande från 1960-talets slutskede genom

¹¹ Meurer-Bongardt 2022.

¹² Cassegård & Thörn 2023, s. 215–219.

¹³ Conradie 2023.

¹⁴ Conradie 2006, s. 3; Pihkala 2017, s. 14–26.

¹⁵ Bock 2024.

miljörörelsen, den växande ekologiska kunskapen samt oron för de ökande miljöproblemen.¹⁶

Den historiskt inriktade forskningen om ekoteologins framväxt vid 1900-talets början är relativt begränsad. Ett undantag är den finske miljöteologen Panu Pihkalias studier om kristna ekoteologer vid denna tid.¹⁷ Pihkala pekar bland annat på att dessa föregångare ofta var lekmän – de hade inte akademisk eller kyrklig teologi som profession. Vidare pekar Pihkala på betydelsen av olika odlingsteorier och -praktiker under 1930-talet och beskriver det han kallar *agrar ekoteologi*.¹⁸ Pihkala syftar med detta begrepp på sådana teologiska tänkare inom olika kristna riktningar i USA och Europa som vid 1900-talets början menade att en levande landsbygd och aktivt jordbruk var nyckeln till både samhällets och de enskilda medborgarnas välfärd. Inom ramen för denna krets utvecklades en form av "soil gospel" – en jordteologi som fokuserade på människans relation till jord och landskap. I USA växte det också fram kristna nätverk vars syfte var att utveckla och vidmakthålla församlingsorienterad ekoteologi med jordbruk och odling som utgångspunkter.¹⁹

De första ekoteologiska rösterna bidrog till utvecklandet av en kristen miljöetik, vilket synliggör ekoteologins kontextuella karaktär. Den var ett sätt att utifrån en religiös världsbild artikulera nya vetenskapliga rön, växande samhällsproblem och orättvisor och samtidigt resonera kring de underliggande förskjutningar i relationen mellan människa och miljö som hade pågått alltsedan 1800-talets mitt. Den enda kvinna som Pihkala nämner i detta sammanhang är den engelska författaren Dorothy L. Sayers vars författarskap rymde ekoteologiska stråk.²⁰

Ekofeministiska teorier har också tillämpats av kristna ekoteologer för att problematisera tankemönster relaterade till teologiska begrepp, dogmer och förhållningssätt till miljö och natur.²¹ Pihkala skriver att den ekofeministiska teologin dock inte framträdde förrän under 1970-talet och exemplifierar denna riktning med teologer som Rosemary Radford Ruether och Sally McFague (2017: 268f).

Trots att den ekologiska och feministiska dimensionen av Wagners författarskap har studerats tidigare har ännu ingen undersökt hennes debattskrifter utifrån ett

¹⁶ Larsson Heidenblad 2021; Cassegård & Thörn 2023.

¹⁷ Se exempelvis Pihkala 2017.

¹⁸ Pihkala 2016; Pihkala 2017, s. 80ff.

¹⁹ Pihkala 2017, s. 106ff; Lowe 2016.

²⁰ Pihkala 2017, s. 129, 268f.

²¹ Jansdotter 2003.

ekoteologiskt perspektiv. Teologen Michael Nausner har dock pekat på att Wagners gudsbild har *panenteistiska* drag.²² Detta innebär i korthet föreställningen att Gud genomsyrar allt men är samtidigt inte identisk med världen. En sådan gudsbild implicerar således att en gudomlig närvaro kan anas i såväl människan som i den övriga naturen. Det är en gudsbild som ofta företräds av ekoteologer.²³

Elin Wagners natur- och miljöengagemang

Wagner hade ända sedan sin barndom haft en nära relation till odling och jordbruk. Hon växte upp som stadsbarn i Nyköping och Helsingborg där hennes far var rektor, men tillbringade somrarna i Småland. Inledningsvis spenderade hon dem hos sin morfar i prästgården i Tolg och senare hos sin morbror som var prost i grannbyn Berg. I dessa hem levdes ett traditionellt prästgårdsliv med ett stort mått av självhushållning.²⁴

Barndomsupplevelserna i Småland satte djupa spår i Wagner. I vuxen ålder sökte hon sig tillbaka till de trakter där hon tillbringat sina somrar. 1925 köpte hon en bit mark i Berg, där hon lät bygga ett hus som kom att kallas Lilla Björka. I detta hus bodde Wagner varaktigt från 1929. Tio år senare köpte också hennes vän konstnären Flory Gate (1904–1998) en gård i Berg vilket möjliggjorde ett nära samarbete dem emellan. Gate delade Wagners intresse för jordbruk och samarbetade med henne på olika sätt för att samla in kunskap om odling, djurskötsel och markbiologi.²⁵ Tillsammans med Gate arbetade hon under krigsåren med att utveckla en odlingspraktik utan konstgödsel och bekämpningsmedel.²⁶ Deras verksamhet kan ses som en föregångare till dagens ekologiska odling. Gate hade ett betydligt större praktiskt intresse för odling än Wagner, som dock var mycket intresserad av det som skedde och diskuterade frågor om humusens betydelse och vikten av kompostering.²⁷

De båda kvinnorna skrev aldrig någon gemensam text om detta ämne men däremot författade Wagner boken *Fred med jorden*, tillsammans med en annan vän, godsägaren och politikern Elisabeth Tamm (1880–1958). Boken ifrågasatte samhällsutvecklingen och det sätt varpå människan behandlade skogen, djuren, jorden

²² Nausner 2024.

²³ Li 2023.

²⁴ Hackman 2005, s. 12ff; Isaksson & Linder 1980, s. 181f.

²⁵ Isaksson & Linder 1980; Enge Swartz 2020; Bomler Martoglio 2019.

²⁶ Peterson & Merchant 1986, s. 466.

²⁷ Forsås-Scott 1998.

och vattnet. Författarna resonerar kring människans relation till jorden dels utifrån ett ägandeperspektiv, dels utifrån ett brukarperspektiv. Tamms bidrag i boken handlade främst om ägandefrågor och diskuteras inte i föreliggande artikel som istället fokuserar på Wagners tankar som handlar om miljöproblemen och därmed om de mer ontologiska och existentiella aspekterna av relationen mellan människan och naturen. I dessa avsnitt fick Wagner också bistånd från Gate som kommenterade manuset. Gate skrev även ett förord till en senare utgåva av *Fred med jorden* där hon ger ytterligare information om de tankar och sammanhang som Wagner inspirerades av i arbetet med *Fred med jorden*.²⁸

Fred med jorden skrevs således under andra världskriget men bokens förhistoria inleddes långt tidigare. Wagner och Gate hade bland annat deltagit i ett par internationella kvinnokongresser arrangerade av *Women's Organisation for World Order* (WOWO) under 1930-talets andra hälft och i detta sammanhang diskuterat människornas relation till jorden. Organisationen grundades 1935 i Genève av den österrikiska feministen Anna Helene Askanasy.²⁹

I det förslag till världsordning som WOWO formulerade 1937, och som Wagner därmed bidrog till att utforma, fanns radikala förslag för en rad olika samhällsverksamheter, däribland jordbruk och skogsbruk.³⁰ Ett grundläggande ställningstagande var att all jord och mark skulle ägas gemensamt. Jord- och trädgårdsbruk måste dessutom utföras med respekt för naturens biologi. Naturens eget kretslopp fick inte brytas. Alla ekonomiska former och bearbetningsmetoder som ledde till rovdrift måste ersättas av sådana metoder som tog hänsyn till naturen och som byggde på biologiska grundvalar. Man förordade växelodling och täckodling samt förbjöd syntetiska gödselmedel. I stället för de syntetiska medlen betonades vikten av att samhället utvecklar system för väl genomförd kompostering.

Vidare lyftes frågan om djurhållning och man betonade att djurplågeri skulle förbjudas och att djuren måste behandlas på ett sunt, biologiskt och rättvist sätt. När det gällde skogs- och vattenfrågor fastställde organisationen att skogen, som ju var av stor betydelse för tillgången på vatten, måste underhållas och vårdas som en av "mänsklighetens heligaste tillgångar". Det innebar att kalhyggen skulle undvikas så

²⁸ Forsås-Scott 1998; Wagner & Tamm 2014 (1940), s. 7–13.

²⁹ Auer 2008; Wistrand 2006, s. 194; Leppänen 2005, s. 127–139.

³⁰ Leppänen 2005, s. 231–242.

långt det var möjligt och fick endast ske under vissa särskilda omständigheter. Den återbeskogning som därefter skedde skulle gynna en naturlig heterogenitet.³¹

WOWO:s föreslagna världsordning föll av olika skäl i glömska när det andra världskriget inleddes och organisationen upplöstes. Men Wägner återknöt till dess innehåll i sin bok *Fred med jorden*, och introducerade därigenom de delar av världsordningen som behandlade jord-, vatten, djur- och skogsfrågor för en svensk läsekrets. Men läsarnas mottagande av boken blev svalt. I en recension kallades den lite raljerande för "kompostreligion".³² Men det fanns också positiva röster – både författaren Wilhelm Moberg och botanikern Sten Selander menade att *Fred med jorden* var en stimulerande bok med ett angeläget ärende, även om de inte kunde instämma i allt som stod i den. Men Selander varnade samtidigt för att den var för utmanande, eftersom de flesta läsare som "inte tycker om att lämna sina invanda tankemönster, kommer att avfärda det hela som diletterism, verklighetsfrämmande romantik och kvinnligt känslotänkande".³³

Men Wägner lät sig inte avskräckas utan trängde ännu djupare in i den samhälls- och civilisationskritik som hon hade utvecklat och kompletterade den med ytterligare perspektiv. Resultatet blev boken *Väckarklocka* (1941). Den tycks ha skrivits i förtvivlan och ett slags raseri, men också med ett starkt hopp om att en förändring trots allt var möjlig. Hon skriver i inledningen att: "Redan är mycket av mänsklighetens dyra arvegods krossat: det som återstår måste bringas i säkerhet om så är möjligt, flyttas ut ur den racerbil som när som helst kan ligga krossad i ett dike".³⁴

Den civilisation som återigen drivit människan in i ett världskrig är enligt Wägner på väg att förgöra sig själv. En dag, när kriget är över och allt är slaget i spillror, ska människor förstå att det är nödvändigt att skapa ett nytt samhällssystem. Det är för det ögonblicket som hon försöker formulera hur en alternativ framtid kan se ut.

Tiden är knapp och när som helst kan kontakten bli avbruten. Vad som skulle sägas innan tråden klipptes av var till en början: Kvinnorna har högsta anledning att ta under omprövning huruvida inte det mesta de accepterar som självfallet och böjt sig för som oundvikligt, verkligen också är självfallet och oundvikligt. Detta

³¹ Leppänen 2005, s. 236.

³² Isaksson & Linder 1980, s. 303.

³³ Selander 1941.

³⁴ Wägner 1941, s. 8.

betyder att granska det samhälle vi lever i och den ställning och hållning vi intar där.³⁵

Wägner vill få sina läsare att ifrågasätta det självklara, att se annorlunda på den verklighet som de flesta accepterar som oundviklig. Hon vill skaka om och få dem att förstå hur viktigt hennes ärende är. Tyvärr tvingades hon efter bokens utgivning konstatera att inte heller denna gång togs hennes budskap emot så som hon hade hoppats.

Faktum är att det var få som under 1940-talet förmådde ta till sig hennes kritik och klarsynhet. Det var först vid slutet av 1960-talet som miljöfrågorna hamnade i fokus och man kan se ett mer allmänt ekologiskt uppvaknande. Under 70-talet, då den första biografen om Wägner publicerades³⁶ började människor också läsa Wagners böcker på nytt och de idéer som hon hade formulerat trettio år tidigare diskuterades ivrigt.³⁷ Därefter har hennes tankar om miljöfrågor, fred, jord och makt fortsatt att fascinera läsare.

Människan – en förtryckare i en besjälad värld

I detta avsnitt beskrivs Wagners syn på relationen mellan människa och natur såsom den framträder i böckerna *Fred med jorden* och *Väckarklocka*. På ett par ställen kompletteras beskrivningen med citat från andra texter som hon skrivit. Syftet är att både samla de ställningstaganden som hon gör och visa hur de hänger ihop. De återfinns på olika ställen i böckerna men för att kunna synliggöra de olika tankegångarnas inbördes relationer kommer de nedan att sammanställas och tematiseras.

Wägner hävdar i *Fred med jorden* att det moderna samhället har skapat en destruktiv och förtryckande relation till naturen. Naturen missbrukas genom att människan tror sig äga den och hantera den som hon önskar. Det finns en inneboende ordning i naturen menar Wägner, en ordning som människan måste förhålla sig till och som hon inte kan överskrida. Wägner beskriver tillvaron som en helhet där både växter och djur – inklusive människan – ingår. I *Fred med jorden* använder hon "Jordens barn" som gemensam benämning på alla livsformer och hon hävdar att de borde leva i samklang. För människans del innebär det att försöka förstå och respektera naturens

³⁵ Wägner 1941, s. 6f.

³⁶ Isaksson & Linder 1977.

³⁷ Isaksson & Linder 2003, förordet.

gränser, behov och styrande principer. Hon betonar även att varje generation har ett ansvar både gentemot dem som levtt tidigare och mot dem som ska komma. Detta ansvar handlar bland annat om att förvalta tidigare insikter och att inte missbruka jorden så att framtida generationers livsmiljöer skadas.

Människan måste följaktligen anpassa sig till naturens principer och jämvikt. Wägner skriver att naturen har en inneboende balans som människan inte får rubba – något som dessvärre har skett genom de olika teknologier som hade utvecklats i samband med industrialismen. För att undvika detta, hävdar Wägner, behöver nya metoder och tekniker först prövas mot frågan om naturen tål dem. Hon slår fast att allt som dödar naturens egen självverksamhet måste bort, annars revolterar naturen. Mot bakgrund av hur tillståndet är på jorden kan hon också konstatera att civilisationen har överskridit sitt handlingsutrymme i relation till naturen och orsakat konsekvenser som slår tillbaka mot människan själv.

Några centrala insikter som Wägner ofta återkommer till är följaktligen att naturen har behov som måste tillgodoses, gränser som inte får överskridas och en agens som också påverkar människan. Wägner menar att dessa insikter har funnits tidigare i historien, bland människor och folkslag som levtt i större samförstånd med jorden, men att de har trängts undan i det moderna samhället. Det moderna samhället har genomgått en snabb förändring som innebär att människor har skilts från sin tidigare närhet till jordbruk och djurhållning och därmed också från de tidigare kunskaperna om det nödvändiga samförståndet. Dessa kunskaper måste "återförvärras" skriver Wägner i *Fred med jorden*, för endast då kan människan samarbeta med naturen i stället för att "bortarbetta" den.

Wägner kritiserar också de ideologier och synsätt som istället betonar en mekanistisk syn på materia och på jorden, och darwinismens betoning på kamp och konkurrens. Hon hävdar att det rådande samhällssystemet styrs av logiker som innebär att inte bara naturen utan även människorna drabbas av ett omfattande förtryck. Urbanisering, mekanisering, alienering, konsumtionshets – hela det kapitalistiska systemet gör samhället förtryckande, och de återkommande krigen blir de yttersta bevisen för detta. Vissa aspekter av denna modernitetskritik delade Wägner med många andra tänkare under 1900-talets inledande decennier.³⁸ Men hennes feministiska utgångspunkt gjorde att hon såg krigen som en logisk utveckling av ett i

³⁸ Stolare 2003.

grunden patriarkalt och krigiskt samhälle; förtrycket av människor hade därför samma rötter och grundorsaker som förtrycket av naturen. Hon skriver: "Att det går att ställa om vårt samhällsmaskineri och engagera varenda kugge i krigets tjänst, beror på att vår civilisation även under fredliga perioder är inställd på att bryta upp sammanhang, krossa motstånd, omgestalta, erövra."³⁹

I *Fred med jorden* går Wägner igenom det pågående jordbruket, skogsbruket och vattenhushållningen och riktar kritik på punkt efter punkt: hon ifrågasätter skogsskövling, konstgödsel och växtförädling, kritiserar utdikning av våtmarker och uppdamning av sjöar och älvar samt riktar kritik mot en alltför långt driven mekanisering av jordbruket. Hon kritiserar även lantbrukets djurhållning och menar att exempelvis kor ska mötas utifrån sina kroppsliga och emotionella behov. De har rätt att behandlas som subjekt – med respekt, omtanke och vänlighet – för de vill lika lite som människan bli behandlade som maskiner.

Den industrikapitalistiska civilisationens exploatering av naturen är, i Wägners ögon, ett uttryck för en erövrarmentalitet. Denna härskar- och erövrarmentalitet som präglar samhällssystemet riktas åt olika håll. Den leder till krig, förtryck och en andlig urholkning. Hon skriver i *Väckarklocka* att:

Bekämpandet av skadedjur är lösen för dagen. Soldaterna besprutar de största fienderna med kulor, lantmannen besprutar de minsta med sina kemiska lösningar. Båda delarna är ett hopplöst företag. Bespruta ett fiendefolks soldater till döds och en outhärlig del av den mänskliga familjen har undergått en behandling vars följder ingen kan beräkna. Bespruta vinstockens parasiter och man dödar livet i jorden under den utan vilket vinstocken inte kan leva. Det finns inga skadedjur. Men genom jämviktsstörningarna i naturen har tillfälle givits för arter som skulle haft en gallrande uppgift att breda ut sig över sin givna gräns. I den mån människan stört jämvikten, uppträder hon själv som ett skadedjur. En felaktig impuls vidgar ut sig i vida ringar och i stället för att mattas av vinner den i styrka. Enda sättet är att överge och förkväva den skadliga impulsen.⁴⁰

I citatet ovan ställer Wägner krigets och jordbrukets dödande sida vid sida och beskriver det som uttryck för samma självdestruktiva våldslogik. Människan har skapat ett samhällssystem som kolliderat med det system som naturen – och därigenom också människan själv – ingår i och genomsyras av. Det förstnämnda av

³⁹ Wägner 1941, s. 13.

⁴⁰ Wägner 1941, s. 334.

dess båda system är av ondo medan det senare har en andlig dimension. Hon skriver att:

Insikten att härskarställningen måste avlösas av tjänandets och kamratskapets livsstil har redan vaknat. Ur själva misstagen stiger på nytt klarheten över att vi är insatta i det stora system av ömsesidighet och beroende på vilket hela tillvaron vilar.⁴¹

Vidare argumenterar Wägner för att människans hälsa, både fysiskt och andligt, är direkt beroende av jordens hälsa. När förbindelsen bryts, lider båda parter: människan har att handskas med en "känslig, finstämd levande enhet". Hennes hälsa är sammankopplad med jordens och hur än människan försöker göra sig kvitt det sambandet så är det inte möjligt.⁴²

Wägners samhällsanalys i *Väckarklocka* genomsyras även av en systematisk kritik av den könsbaserade maktordning som hade präglat samhället under lång tid och som inneburit att kvinnor utsatts för ett förtryck. Denna kritik är sammankopplad med Wägners gudsbild och natursyn. Hon beskriver den kristna patriarkala guden som en konstruktion och ett uttryck för en manlig överordning. Män utsattes också för förtryck enligt Wägner, men det var den strukturella och omfattande underordningen baserad på kön som hon särskilt fokuserar på. Hon ser specifika paralleller mellan den kvinnliga underordningen och missbruket av naturen och pekar på samhällets religiösa ordning som en bidragande orsak. Tidigare hade andra gudsbilder existerat, matriarkala sådana, som bejakade kvinnors roller och status. Dessa har kyrkan bidragit till att tränga undan och på så sätt också påverkat synen på naturen.

Wägner är samtidigt djupt besviken över att det demokratiska genombrott som kvinnlig rösträtt innebar inte avsatte några djupare spår i samhällsutvecklingen. Hon är även besviken på kvinnorna som inte agerar på det sätt som Wägner hoppats att de ska göra. Denna känsla växte och hon sätter ord på den ett par år senare, i ett brev till vännen Emilia Fogelklou 1944:

En gång trodde jag att det var kvinnorna som skulle säga ifrån att så här går det inte längre. Nu tror jag att det blir moder natur genom sina barn djuren och växterna som kommer att tala om det. Och när vi upptäcker att det som vår barmhärtige far har gett oss att leva på, nämligen myllan (denna värld av levande, samarbetande väsen), den håller vi på att ta död på, då kommer alla andra problem

⁴¹ Wägner 1941, s. 335.

⁴² Wägner 1941, s. 337.

att bli försvinnande få. Det går en kedja från den levande Guden till de levande svamparna som överför näringen från humus till växternas rötter och det är så stort och högtidligt att tänka på det, men det är förfärligt också att länken människa i denna kedja emanciperar sig åt båda hållen och tror att den är allsmäktig.⁴³

Citatet synliggör Wagners uppgivenhet, men också ett oväntat hopp. Det tydliggör samtidigt den relationella ontologi som blivit allt tydligare i analysen, genom att hon menar att allt liv hänger ihop. I brevet till Fogelklou sätter Wägners sitt hopp till jorden, myllan, den levande organiska och samtidigt heliga materia som också är bärare av livets princip. Detta synsätt kan beskrivas som ett ekoteologiskt jordevangelium. Trösten och hoppet finns helt enkelt i jorden. Den är människans yttersta livboj menar Wägners, den kommer att bidra till den förändring som krävs. Men det är en process som kommer att bli både smärtsam och svår.

Rotsystemet: teman, inflöden och rottrådar

Som framgått ovan presenterar Wägners i *Fred med jorden* och *Väckarklocka* sin syn på relationen mellan människan och den övriga naturen. I de följande avsnitten visar jag, genom hänvisningar till biografiska fakta, tidigare forskning om Wägners samt mina egna textanalyser, hur hon i detta arbete hämtar inspiration från olika håll och skapar en egen syntes. Dessa inflöden kontextualiseras nedan och beskrivningen synliggör hur Wägners kombinerar influenser från kristen teologi och mystik, med teorier från den framväxande markbiologin och från den biologiskt inriktade odlingsrörelsen. Vidare framgår hur hennes andliga syn på naturen färgas av insikter hämtade från jainism och hinduism, förmedlade av Mahatma Gandhi, och av läsefrukter från europeisk religions-, kultur- och kvinnohistorisk forskning.

Kristen teologi, mystik och praktik

Wagners andliga ekologi i *Fred med jorden* och *Väckarklocka* tycks ha sin primära utgångspunkt i Wagners djupa och livslånga relation till kristen tro, kyrkohistoria och teologi. Det var en relation som utsattes för hårda prövningar genom tvivel, ifrågasättande och revolter från Wagners sida. Men trots allt beskriver hon en gudstro som själva fundamentet för hennes sätt att uppfatta tillvaron och därmed också för

⁴³ Fogelklou & Wägners 1988, s. 141.

tolkningen av relationen mellan människan och den övriga naturen. Denna gudstro definierar hon själv som kristen.⁴⁴

Både Wägners morfar och morbror var präster men för hennes egen del blev den lutherska religiositeten svår att acceptera. Hennes arbete för kvinnlig rösträtt och demokrati bottnade i starka antipatriarkala ställningstaganden som drev henne bort från statskyrkan vars patriarkala drag var otvetydiga. Vidare kunde Wagner inte acceptera kyrkans ovillighet att vägra att bistå staten i krig.⁴⁵

Under 1920-talet mötte Wagner istället en form av jämlik andlig gemenskap där hon kunde känna sig hemma.⁴⁶ Det var under sina resor i Tyskland, England och Frankrike efter första världskrigets slut som hon träffade engelska kväkare som gjorde stort intryck på henne. Deras sociala arbete, radikala pacifism och egalitära andaktspraktiker hade hon inte mött tidigare. Hon skriver att det inom kväkarrörelsen finns en närhet mellan tro och handling som hon saknat i andra sammanhang och att den är fri från dogmatik, trosbekännelser och lydnadskrav.⁴⁷

Kväkarnas samfund hette *Society of Friends* och var under 1920-talet en internationellt spridd rörelse. Den tog avstånd från trosbekännelser, sakrament, prästerskap och olika former av ceremonier för att istället bejaka en mer avskalad och jämlik samvaro, där enkelhet, tystnad, bön, mystiska erfarenheter och upplevelser av inre andlig ledning uppvärderades. Kärnan i deras tro är idén om att alla människor har ett "inre ljus" i form av en personlig förbindelse med Gud och målet är att leva så att detta ljus manifesteras. Det leder enligt kväkarna till handlingar där arbete för social rättvisa, utbildning och fred är centrala inslag. Tron utövas genom handlingar som baseras på ickevåld, kärlek, jämlikhet och rättvisa.⁴⁸

Wagner var inte ensam om att känna tillhörighet i mötet med kväkarnas sätt att utöva sin tro. Flera andra inflytelserika kvinnor, exempelvis Elsa Cedergren, Jeanna Oterdahl, Emilia Fogelklou och Greta Stendahl tog starka intryck av den internationella kväkarrörelsen under 1920- och 1930-talet och försökte etablera

⁴⁴ Wagner 1936.

⁴⁵ Wistrand 2006.

⁴⁶ Wagner 1923; Wistrand 2006, s. 143–146.

⁴⁷ Wagner 1923; Wagner 1936; Wistrand 2006, s.143–146.

⁴⁸ Angell & Dandelion 2018.

liknande praktiker i Sverige.⁴⁹ 1935 bildades ett svenskt kväkarsamfund och året därpå blev Wägner medlem.⁵⁰

I boken *Väckarklocka* kritiserar Wägner Svenska kyrkan, som enligt henne har förlorat kontakten med den levande andliga verkligheten. Boken rymmer en djupgående kritik av kyrkans dogmer och syn på relationen mellan människan och den övriga naturen. Den patriarkala gud som hon identifierar i delar av Gamla testamentets skapelseberättelser, i den hierarkiska positioneringen av könen och deras respektive relation till skapelsen, finner hon också i den kristna kyrkans tillämpningar av den patriarkala logiken. Denna logik är enligt henne en snedvridning av en ursprungligare, och mera sann, gudsbild som rymmer en annan syn på kvinnan och på naturen.⁵¹

Wägner identifierar en successiv övergång till en alltmer patriarkal gudsbild som en viktig historisk förutsättning för att herraväldestanken skall kunna förverkligas i praktiken. Hon konstaterar i *Fred med jorden* att människans herravälde över naturen är så etablerat att dess gudomliga legitimitet inte längre behövs och beskriver det förödande resultatet på följande sätt:

Människorna har tillerkänt sig själva oinskränkt äganderätt över allt det som med de kosmiska krafternas hjälp lever, växer och rör sig på jordens yta. Likaså över de vilande krafter som gömmer sig i hennes innandömen, de må vara vatten eller stenkol, olja eller mineraler. Det är följdriktigt att jorden nu utplundras och sönderslites under deras strider om dem. I allt hastigare takt har naturen drivits tillbaka, hennes fria verksamhet inskränkts. Hennes arbete i människans tjänst ständigt ökats.⁵²

För Wägner innebär detta att människan inte bara överskridit sina gränser utan hon har också glömt Gud. I *Väckarklocka* framträder Wagners egen gudsbild som livgivare, skapare och upprätthållare av kosmos. Gud är inte någon distanserad andlig kraft utan manifesteras som en helig närvaro och som livets innersta princip. Denna gud är både fader och moder. Wägner ger följaktligen uttryck för en stor tankefrihet i relation till kristna texter, dogmer, prästerskap och maktanspråk. I enlighet med kväkarnas övertygelse om att sanningen inte finns fastnaglad i enskilda texter utan möter människor i deras liv och i deras inre, får dessa erfarenheter en stor auktoritet – de

⁴⁹ Hollsing 2009, s. 35–37.

⁵⁰ Hollsing 2009, s. 42, 52.

⁵¹ Wägner, 1941, s. 81.

⁵² Wägner & Tamm 2014 (1940), s. 20.

fungerar som andliga korrektiv och vägledare. Vidare menar kväkarna som hon möter att sanningen inte är något som den kristna läran har monopol på utan den finns tillgänglig för alla.

Wagner berättar om sin inställning till kristendomen i en artikel i tidningen *Idun* 1936. Hon beskriver sina tvivel och sitt sökande efter en tro som hon kan leva och slutligen om sin väg in i kväkarnas samfund. Där karaktäriserar Wagner kväkarnas tro på följande sätt:

Som konsekvens av denna tro på människans enhet i Gud och på Guds immanens ha kväkarna skapat ett helt socialt och politiskt system. Intet folk, ingen ras, intet kön och ingen klass hade rätt att behärska och förtrycka den andra. I de mindre som de större avgörandena måste man gå den äventyrliga vägen att ha förtroende till människorna. Ingen annan metod än kärlekens kan föra till målet.⁵³

Detta synsätt utvidgar Wagner i *Fred med jorden* och *Väckarklocka* genom att också infoga naturen. Den blir dessutom den aspekt som ligger till grund för de övriga. Människan har därför inte heller rätt att förtrycka eller missbruka jorden. Kärlekens lag inkluderar alla varelser – alla jordens barn.

Wagners gudstro tycks bli starkare ju mer hon rensar bort av den historiska kyrkliga och samhällsliga barlast som enligt henne tynger kristendomen. Den gudsbild som utvecklas i hennes texter är en gud som både är immanent och transcendent. Guds helighet genomsyrar världen och kommer människan till mötes både i hennes inre och i det omgivande materiella livet. När Wagner försöker sammanfatta denna gudstro i *Väckarklocka* gör hon det bland annat genom två centrala citat. Det ena citatet diskuteras här eftersom det har en explicit koppling till kristen teologi och mystik. Det andra citatet är hämtat ur en skrift av Mahatma Gandhi och presenteras i det följande avsnittet. Dessa båda citat bör ses som sammanflätade delar av hennes gudstro och ontologi. Det explicit kristna citatet finns i bokens avslutande kapitel. Där står följande:

Den stora frågan är, säger en modern mystiker, inte längre: "Vad är till min själs bästa, inte ens vad är till mänsklighetens bästa, utan bortom och över denna begränsade strävan: Vilken uppgift måste detta mitt liv utföra i Guds stora och hemliga hushållning." De som frågar så när de bakar eller bryter brödet, när de myllar fröet eller bärgar skörden, i ensamhet eller gemenskap, vid dagens början

⁵³ Wagner 1936, s. 23.

eller dagens slut, de har oerhörda krafter på sin sida. Till synes kan de ha allt emot sig och ändå bars de av tidens egen djupa oemotståndliga rörelseriktning.⁵⁴

Wägner anger inte vem som skrivit citatet utan kallar författaren "en modern mystiker". I själva verket är det hämtat ur ett tal av den engelska mystikern och författaren Evelyn Underhill (1875–1941). Hon var anglikansk teolog och förespråkade en sakramental eller inkarnatorisk mystik. Det innebär att det andliga blev verkligt och verksamt genom det materiella. Hela tillvaron blev en plats för Guds närvaro. Hon förespråkade även en praktisk förståelse av mystik som innebar att sådana upplevelser var tillgängliga för alla och kunde ske i vardagliga situationer.⁵⁵ Hennes syn på mystik påminde därmed om kväkarnas synsätt.

Underhill höll ett antal radioföredrag 1936 som senare trycktes.⁵⁶ Det är i ett av dessa föredrag som hon säger:

The first question here, then, is not 'What is best for my soul?' nor is it even 'What is most useful to humanity?' But transcending both these limited aims – what function must this life fulfil in the great and secret economy of God?.⁵⁷

Hon hävdar följaktligen att den fråga människan bör ställa sig är vilken roll och funktion hennes andliga liv spelar i relation till Guds kosmiska plan – en dimension som omfattar allt liv, och där varje enskilt liv är en del av ett större skeende. När Underhill talar om "the great and secret economy of God" menar hon att människans andliga liv inte kan förstås enbart i relation till den enskilda individen eller mänskligheten, utan måste ses i ljuset av detta större mysterium, där Gud själv verkar i och genom allt.

Wägner citerar Underhill för att sedan utveckla sin tolkning i en tillämpning av hennes ord. I och med detta förändrar hon också deras innehåll. Underhills formulering är kosmisk och abstrakt. Wägner för ner sin tolkning till vardagens handlingar och förbinder mystikens gudsmöte med jordbruket, hushållsarbetet och livets rytm. Att plöja, så, skörda och baka bröd blir deltagande i Guds hushållning. Det kan beskrivas som en tolkning som konkretiserar Underhills kosmiska tanke och omvandlar den till ekospiritualitet.

⁵⁴ Wägner, 1941, s. 338.

⁵⁵ Underhill 1915.

⁵⁶ Underhill 1937.

⁵⁷ Underhill 1937, s. 34f.

Sammanfattningsvis kan sägas att den gudstro som uttrycks i Wägners *Fred med jorden* och *Väckarklocka* bottnar i en djupgående kritik av den kristna kyrkans antropocentriska syn på människans plats på jorden. Den kan karaktäriseras som en form av kritisk ekofeministisk teologi och spiritualitet där människans djupa relation till, och beroende av, den besjälade naturen är i fokus. Denna syn på naturen som besjälad är samtidigt också en viktig aspekt av den panenteism som Michael Nausner har identifierat i Wägners texter.⁵⁸

Mahatma Gandhis tankevärld – ickevåld och livets helighet

När Wägnar presenterar utgångspunkterna för hennes argumentation *Väckarklocka* i bokens inledning sammanfattar hon även de andliga grundantaganden som boken vilar på. Hon presenterar då följande citat som ett uttryck för hennes egen ontologiska grundantaganden:

Jag känner dunkelt att medan allt omkring mig evigt förvandlas och alltid dör, finnes bakom allt detta en oföränderlig levande makt som sammanhåller allt, skapar, upplöser och åter skapar. Denna makt är Gud och Han allena är, medan allt som jag förnimmer med mina sinnen försvinner. Är denna makt välvillig eller ondskefull? Jag ser den såsom uteslutande välvillig. Ty jag ser att mitt i döden förbliver livet, mitt i osanningen förbliver sanningen, mitt i mörkret förbliver ljuset.⁵⁹

Citatet beskriver Gud som både transcendent och immanent. Gud är både bortom allt och samtidigt den levande makt som genomsyrar och upprätthåller allt och som verkar i naturens kretslopp av födelse, död och ny-/återskapelse. Dessa ord formulerades ursprungligen av Mahatma Gandhi (1869–1948) och publicerades 1928 i den engelskspråkiga tidningen *Young India*.⁶⁰

Gandhicitatet synliggör Wägners långvariga intresse för, och bekantskap med, Gandhis texter och andlighet. En av de saker som hon fascinerats av, ända sedan hon recenserade den franske författaren och nobelpristagaren Romain Rollands biografi om Gandhi i tidskriften *Tidevarvet* 1924, var Gandhis sätt att ståndaktigt leva i enlighet med den jainistiska tolkningen av principen *ahimsa* – icke-våld. Denna radikala pacifism var en viktig inspirationskälla för Wägnar.

⁵⁸ Nausner 2024.

⁵⁹ Wägnar, 1941, s. 10.

⁶⁰ Gandhi 1968, s. 86f.

Wägners intresse för Gandhis tankevärld har undersökts av litteraturvetaren Birgitta Wistrand.⁶¹ Hon beskriver Gandhis stora inflytande på Wägners syn på fredsarbete. Wistrand hävdar att Wägner anammade stora delar av Gandhis livsåskådning men pekar särskilt på hans uttolkning av ickevåld⁶² vilket också betonats av andra forskare.⁶³ Wistrand pekar också på att Gandhis lära inte bara inkluderade kärleken till medmänniskor utan den omfattade allt levande. Hon identifierar därmed ytterligare inspiration från Gandhi i "vördnaden för det växande" som Wägner formulerar i *Fred med Jorden*.⁶⁴

Jag bygger i denna studie vidare på Wistrands forskning genom att peka på att det koncept som Wägner skapar i *Fred med jorden* kan ses som en tillämpning av ahimsaprincipen i relation till naturen. Rolland beskriver i sin biografi hur Gandhi betonar att principen överskrider artgränserna och inkluderar alla levande varelser. Gandhi anknyter också till det kristna budet "Älska din nästa som dig själv" och utvidgar detta mellanmänniskliga kärleksbud genom att hävda att varje levande varelse är människans nästa. Därigenom betonar Gandhi människans samhörighet med allt levande.⁶⁵

Detta synsätt gör stort intryck på Wägner. Hon skriver redan 1924 i *Tidevarvet* att Gandhi uppmanar till vördnad för allt levande inklusive det som hör till den icke-människliga världen. Vidare pekar hon på att Gandhi menar att människan inte är "härskare över skapelsen".⁶⁶ Detta visar att hon omedelbart identifierar en relationell ontologi och en kritik av den antropocentriska härskarmentaliteten hos Gandhi – teman som hon senare utvecklar och som blir centrala för hennes argumentation i *Fred med jorden* och *Väckarklocka*.

Gandhi hävdade att ahimsaprincipen var en universell sanning som också fanns formulerad i andra religioner, bland annat i Jesu bergspredikan i Nya testamentet.⁶⁷ Detta synsätt omfattas även av Wägner, det vill säga att sanningen inte ägs av en enda religion eller kyrka. Wägner tycks till och med uppfatta Gandhi som en "frälsare, inte bara för muslimer och hinduer, utan även för det kristna Europa" enligt Wistrand.⁶⁸

⁶¹ Wistrand 2006.

⁶² Wistrand 2006, s. 131–142.

⁶³ Peterson 1994, s. 63f; Petersson 2022.

⁶⁴ Wistrand 2006, s. 140.

⁶⁵ Rolland 2004, s. 19f.

⁶⁶ Wägner 1999, s. 104.

⁶⁷ Rolland 2004, s. 18.

⁶⁸ Wistrand 2006, s. 141; Rolland 2004.

Wistrand menar att Gandhi, i Wagners ögon, framstår som "den människa som i sitt liv och i sina handlingar inkarnerade hur Kristus skulle agera på jorden".⁶⁹ Det finns därmed ingen motsägelse för Wagner i att låta Gandhis ord bilda utgångspunkt för hennes egen trosförklaring. Han var ju trots allt den som "utan att vara kristen lärde Indiens millioner att fatta Kristusgestalten".⁷⁰ Med detta menar Wagner att även Kristusgestaltens sanningsinnehåll är universellt och kan anammas och förstås som en djup sanning av trosutövare inom andra religioner än kristendomen.

Det finns fler paralleller mellan Gandhis tänkande och Wagners civilisationskritik. Liksom Wagner är Gandhi kritisk till ohämmad industrialisering och urbanisering samt till en civilisation som bygger på materialism och exploatering av naturen.⁷¹ Överutnyttjande och exploatering av naturen betraktas av dem båda som våldshandlingar.

När Wagner formulerar sina tankar i *Fred med jorden* låter hon följaktligen argumenten vila på den stabilaste grund hon kan finna – en teori om människans beroende av den omgivande naturen tillsammans med ickevåldsprincipen som en grundläggande lag där samhörighet och samverkan är bärande principer. Istället för att kalla detta förhållningssätt för "ickevåld" benämner hon det för fred – vilket det ju också i praktiken handlar om.

Markbiologisk forskning och alternativa odlingspraktiker

I avsnittet ovan ställs Wagners tankevärld jämsides med Gandhis och denna jämförelse uppvisar en stor grad av samstämmighet. Samtidigt blir det tydligt att Wagner gör sin egen tolkning utifrån de specifika frågor som driver hennes skrivande framåt. Hennes texter rymmer dessutom influenser och inflöden från flera andra håll. Ett sådant återkommande inslag i Wagners texter är användningen av biologiska argument i talet om människans samhörighet med den omgivande naturen. Hon ger stort utrymme åt resonemang och begrepp som hämtats från den framväxande odlingsrörelsen och från den markbiologiska forskningen. Det innebär samtidigt att den ontologi som hon bygger grundläggs med hjälp av argument hämtade från vetenskapliga texter. Hon visar ett särskilt stort intresse för sådan markbiologisk forskning som växer fram under

⁶⁹ Wistrand 2006, s. 142.

⁷⁰ Wagner 1927.

⁷¹ Koshoo & Moolakkattu 2009; Tiwari 2019; Rolland 2004, s. 23f.

1900-talets första decennier och som betonar jorden som en levande kraft.⁷² Detta avspeglas i hennes texter genom ett intresse för naturens jämvikt och dess mångfald, rytm och mikrofauna. Hon fascineras av daggmaskar och humus, liksom av den senaste forskningen om trädens sätt att kommunicera och samarbeta med varandra via sina rotsystem. Sådan forskning visar, menar Wägner, att den natursyn som betonar kamp och konkurrens som främsta princip för allt liv har grundligt fel. Det handlar i stället om samarbete och omsorg.⁷³

Samtidigt är Wägner medveten om att delar av den jordbrukslitteratur som hon läser även används i konstruktionen av den nazistiska ideologin i Tyskland. Men detta stoppar henne inte från att använda den:

Den tyska litteratur jag läser består huvudsakligen av jordbrukslära. Risker att på grund av inflytande därifrån bli etiketterad som nazist känner jag. Men inte får man fästa så mycken vikt vid tillfälligheter, att man ryggas tillbaka för urgamla sammanhang endast därför att Blut und Boden annekterats som slagord av en politisk riktning. Därbakom ligger i alla fall viktiga undersökningar och viktiga resultat som framtvingats av nödvändigheten i ett land där man fått svida för följderna av jordbrukets överrationalisering.⁷⁴

Wägner distanserar sig ovan från den nazistiska ideologin samtidigt som hon förbehåller sig rätten att tala om relationen mellan människan och jorden utifrån ett existentiellt perspektiv. Den tyska litteraturen rymde viktig kunskap eftersom den visade hur jordbrukets mekanisering och rationalisering kunde förstöra markens bördighet. Wägner vill inkludera dessa insikter i sin egen förståelse av människans beroende av jorden/myllan utan att bli sammankopplad med deras ideologiska barlast.

Ett exempel på forskning som Wägner återkommer till vid flera tillfällen är de växtfysiologiska studier som genomfördes av den indiske professorn Jagadis Chunder Bose (1858–1937). Med hjälp av avancerade mätinstrument försökte han påvisa växternas dolda liv, deras puls, reaktionsförmåga, minne och nervsystem.⁷⁵ För Wägner representerar Boses upptäckter ett empiriskt bevis för den andliga livskraft som genomsyrar jorden. Jorden består inte av död materia utan är fylld av liv. Wägner ifrågasätter i *Väckarklocka* den ofta återkommande åtskillnaden mellan döda och levande ting i naturen och beskriver den som en artificiell "skåra genom kosmos", och

⁷² Patzel et al. 2023, s. 95–107; Mårald 2000, s. 237f.

⁷³ Wägner 1936.

⁷⁴ Wägner 1941, s. 312f.

⁷⁵ Wägner 1932; Tandon 2019.

menar att människan i stället har "att handskas med en känslig, finstämd, levande enhet". Denna enhet är samtidigt grunden för människans egen hälsa och sambandet är omöjligt att rucka på, hur hon än bär sig åt.⁷⁶

Boses forskning synliggjorde en värld som är levande, kännande och kommunikativ, vilket överensstämde med den relationella ontologi som Wägner själv var på väg att utveckla. Hans forskning erbjöd, enligt henne, en radikal motberättelse i relation till tidigare vetenskapliga synsätt:

...vetenskapen vände med låtsat bibehållen kontenans tillbaka efter en lång utflykt ut i det själlösa och mekanistiska och började göra instrument för att med egen metodik konstatera, vad olärda människor vetat tusen år eller tiotusen år förut: att naturen lever, lider, andas, sover, vaknar, äter, dricker, genomlider feber, dödsångest, hjärtslag, död. Jag hoppas att den också kan hämnas på sina våldtagare och skändare.⁷⁷

Citatet ovan är hämtat ur en artikel av Wägner i tidskriften *Tidevarvet*. Den handlar om hur vild natur skövlas – den är "flådd, hackad, huggen, stympad nerskräpad av papper".⁷⁸ Därefter övergår Wägner till att beskriva sådant hon läst i "indianböcker" under sin barndom om hur de vördar naturen och drar sig för att skada den i onödan. Hon menar att det är en "utsökt form av civilisation" till skillnad från det som hon ser i sin egen omgivning. Det är i detta sammanhang som hon argumenterar för att Boses forskning är ett steg mot en ny förståelse av naturens betydelse. Denna förståelse är enligt Wägner samtidigt både ny och uråldrig eftersom det handlar om insikter som funnits i olika samhällen tidigare i historien, även i Sverige, men sedan förträngts. I citatet skärper hon även talet om människans våld mot naturen genom att beskriva det som en våldtäkt. Detta språkbruk knyter an till Wagners beskrivning av naturen då den beskrivs som en levande kropp med känslor som lidande och dödsångest. Här tycks Wägner direkt knyta an Boses forskning eftersom han hade bevisat att växter visade långt fler och starkare reaktioner än vad man kunnat tro, bland annat i samband med deras död.⁷⁹

I förordet till den utgåva av *Fred med jorden* som gavs ut 1985 beskriver Flory Gate några av Wagners inspirationskällor i fråga om jordbruk och odling.⁸⁰ Hon nämner tre

⁷⁶ Wägner 1941, s. 336.

⁷⁷ Wägner 1932.

⁷⁸ Wägner 1932.

⁷⁹ Tandon 2019; Saha 1940.

⁸⁰ Gate 2014.

namn: den engelske botanikern Albert Howard (1873–1947), den österrikiske biokemisten och antroposofen Ehrenfried Pfeiffer (1899–1961) samt den schweiziska jordbrukaren Mina Hofstetter (1876–1967). Gemensamt för dessa personer är att de ser jorden som en levande organism. *Humus* och jordens mikroliv, daggmaskarnas och svamparnas betydelse, är återkommande inslag i den kunskap som de förmedlar.⁸¹ Vidare finns hos dem alla någon form av ekologiskt förankrad andlighet, men den formuleras på olika sätt. De är också viktiga inspiratörer inom de alternativa odlingsrörelserna under 1900-talets första decennier.⁸²

De alternativa odlingsrörelserna var ett uttryck för ett växande motstånd mot det framväxande kemikalieintensiva jordbruk som utvecklades under mellankrigstiden samtidigt som allt fler tecken visade att det inte var hållbart. Kemiindustrin som hade utvecklats under första världskriget anpassades under efterkrigstiden för att producera produkter för jordbruket. Processer som hade möjliggjort massproduktion av sprängämnen genererade därför under fredstid stora mängder billiga syntetiska kvävegödselmedel samtidigt som kemiska stridsmedel transformerades till bekämpningsmedel. Denna kemikalisering av jordbruket, och därmed också av livsmedelproduktionen, ledde till protester från både forskare, odlare och konsumenter. Här är Howard, Pfeiffer och Hofstetter exempel på röster som formulerade ett annat sätt att betrakta människans relation till jorden. De diskuteras nedan i den ordning som Wägner bekantade sig med deras tankar.

Wägner och Hofstetter träffades 1937 i samband med den kongress som WOWO arrangerade i Bratislava. Hofstetter bidrog då på ett kraftfullt sätt till diskussionerna om människans relation till jorden vilket gjorde stort intryck på Wägner. Hofstetter drev ett jordbruk i byn Ebmatingen, nära Zürich i Schweiz. Där genomförde hon praktiska experiment inom biologiskt jordbruk och erbjöd även kurser i detta ämne. Hon avstod helt från djurhållning och levde på vad vi idag skulle kalla för vegansk kost.⁸³ Hennes verksamhet kan ses som en del av den schweiziska *lebensreform* – livsreformrörelsen – som innehöll en lång rad verksamheter, däribland biologisk odling, vegetarianism samt sol- och luftbad.⁸⁴

⁸¹ Howard 1940; Pfeiffer 1940; Hofstetter 1948.

⁸² Patzel et al. 2023, s. 95–107.

⁸³ Moser 2024; Hofstetter 1948.

⁸⁴ Rindlisbacher 2022, s. 15, 192; Patzel et al. 2023, s. 101f; Moser 2024, s. 23–80.

1938 besökte Wägner och Gate Hofstetters gård i Ebmatingen. De fick då se hur hennes jordbruk fungerade och tog del av många insikter och odlingsråd. Hon använde enbart naturligt gödsel, odlade i växelbruk, täckodlade, komposterade och såg det levande översta jordlagret – humus – som den viktigaste tillgången i arbetet med jorden.⁸⁵ Därefter höll Wägner och Hofstetter kontakt via brevväxling, och Hofstetter gav tillsammans med tre andra författare ut en skrift 1941 som, likt Wägners *Väckarklocka*, uppmanade läsarna att "vakna upp".⁸⁶

Wägner berättar om sina intryck av mötet med Hofstetter i en artikel i *Idun* 1941 och det framgår av hennes skildring att mötet varit omskakande.⁸⁷ Wägner beskriver hur flera centrala saker sammanstrålar i Hofstetters odlings- och utbildningsverksamhet: kvinnors urgamla kunskaper om jord och odling tycks återuppstå samtidigt som Hofstetters feministiskt orienterade samhällskritik överensstämmer med Wägners egna tankar. Detta möte ledde, skriver Wägner i sin artikel, till ett omfattande sökande efter ny kunskap och slutligen till skrivandet av egna texter.

Senare under 1940-talet presenterade också Hofstetter sin odlingsideologi och -praktik för svenska läsare genom att hennes bok *Praktisk biologisk odling* gavs ut av Svenska Vegetariska Föreningens förlag 1948. I denna bok beskriver Hofstetter sitt jordbruk som en form av naturenligt odlande genom att det återknöt till naturens egna principer. Hennes odlingspraktik sägs genomsyras av en andlig dimension. Naturen beskrivs som helig och Hofstetter lyfter fram odlandet som en form av andlig eller ekospirituell praktik. Hon använder ett explicit kristet bildspråk, citerar Bibeln och tycks på så sätt utveckla sin ekospiritualitet med en kristen utgångspunkt. Hon beskriver jorden/myllan som levande och kallar den Moder Jord. Hofstetter skriver att: "Jag tror att människan, och framför allt den sjuka människan, inte alls vet, vad jorden, den heliga moder Jord, kunde uppenbara för oss allt, om vi bara droge försorg om den, om vi blev nyskapare och hjälpte den store Skaparen".⁸⁸ Dessutom finns det i hennes bok en kosmisk dimension, genom att hon betonar stjärnhimlens och "planetkrafternas" betydelse för jordbruket.⁸⁹

⁸⁵ Wägner 1999, s. 217–227.

⁸⁶ Zimmermann et al. 1941; Moser 2024.

⁸⁷ Wägner 1999, s. 217–227.

⁸⁸ Hofstetter 1948, s. 17.

⁸⁹ Hofstetter 1948, s. 39ff.

Hofstetter har i tidigare forskning beskrivits som en betydelsefull ekofeminist och framträdande pionjär för det ekologiska jordbruket. De andliga och ekospirituella inslagen i hennes odlingspraktik och tänkande betonas också.⁹⁰ Dock finns ännu inte någon detaljerad jämförelse mellan Hofstetters ekofeministiska ansats och Elin Wägners tankar i *Väckarklocka* och *Fred med jorden*. Att göra en sådan analys är inte möjligt i detta kapitel men jag kan konstatera att det finns slående likheter mellan deras tänkande. Som jag visat ovan beskriver Wägner själv hur djupt Hofstetters odlingsideologi och verksamhet påverkat henne. Ett par likheter mellan Hofstetters och Wägners texter är att de beskriver jorden som levande, kritiserar patriarkatets roll och använder begreppet moder jord som en benämning på jordens fruktbara och livgivande krafter vid sidan av Skaparen/Fadern. De har båda en feministisk utgångspunkt och betonar kvinnans roll för jordens överlevnad, de pekar också på riskerna med den pågående utvecklingen och ser jordens revolt emot människan som en logisk slutpunkt för den civilisation som de lever i. De esoteriska inslagen i Hofstetters tänkande, bland annat i form av en betoning av astrologiska kopplingar, saknas dock hos Wägner.

Medan Wägner hade en personlig relation till Hofstetter tog hon del av Pfeiffers och Howards tankar via deras tryckta skrifter. Dessa båda män bidrog till utvecklingen av ekologiskt jordbruk genom att de ifrågasatte användandet av syntetiska bekämpningsmedel, konstgödsel och varnade för utarmning av jorden. De spred också kunskaper om jordens sammansättning och sätt att vidmakthålla jordens bördighet via naturliga metoder som exempelvis komposterings.⁹¹

1938, samma år som Wägner besökte Hofstetter i Schweiz, läste hon Pfeiffers nyutkomna bok *Die Fruchtbarkeit der Erde*. Detta verk gjorde stort intryck på henne. Pfeiffer var elev och medarbetare till den österrikiske filosofen Rudolf Steiner (1861–1925), grundaren av den antroposofiska rörelsen och av biodynamiskt jordbruk. Steiner utvecklade sina tankar om jordbruk i en kurs 1924. Han beskrev då varje bondgård som en självförsörjande, levande organism. Vidare introducerade han så kallade biodynamiska preparat och en astrologiskt baserad såddkalender, där odlingsåtgärderna skulle anpassas efter bland annat månens cykler. Målet var att läka

⁹⁰ Moser 2024; Patzel & Lindenthal 2009; Patzel 2010.

⁹¹ Vogt 2007.

jorden, öka dess bördighet och producera livsmedel av högre kvalitet genom att återknyta gården till dess större, levande sammanhang.⁹²

Medan Steiner var teoretiskt och filosofiskt orienterad, var Pfeiffer fokuserad på jordbruket som odlingspraktik. Han omsatte Steiners idéer till konkreta råd och blev därigenom betydelsefull för den globala spridningen av biodynamiskt jordbruk. I den bok som Wägner läste presenterade Pfeiffers resultaten av mer än tio års odlingsförsök och experiment utifrån Steiners biodynamiska principer. Pfeiffers arbete var avgörande för att överbrygga Steiners esoteriska föreläsningar till en praktisk och teoretiskt underbyggd jordbruksmetod, vilket bidrog till att legitimera och forma den tidiga ekologiska rörelsen. Han gav de biodynamiska teorierna en vetenskaplig grund.⁹³

Som framgått ovan uppvisar Hofstetters och Wagners tankegångar många likheter medan kopplingarna mellan Pfeiffers tankar och Wagners texter inte är lika uppenbara. Hon tycks ha varit ointresserad av de esoteriska inslagen, och de biodynamiska preparaten lockade henne inte heller. Men vid en jämförelse mellan *Fred med jorden* och Pfeiffers bok blir det tydligt att Wägner inspirerades både av hans grundsyn och av hans beskrivning av de rådande förhållandena i jord- och skogsbruket i olika delar av världen.⁹⁴

Den tredje person som nämns i *Fred med jorden* som en viktig inspiratör är Albert Howard. Han var en pionjär inom utvecklingen av ekologiskt jordbruk i Storbritannien men hans inflytande var också stort i resten av Europa och i USA.⁹⁵ Efter att under lång tid ha bedrivit jordbruksforskning i Indien kom han fram till att flera problem som plågade västerländskt jordbruk inte existerade där. Howard förklarade detta med att de indiska bönderna använde sig av systematisk kompostering och upprätthöll på så vis jordens bördighet. I boken *An Agricultural Testament* (1940) presenterar Howard sin syn på de problem han ser i västvärlden och kritiserar bland annat bruket av konstgödsel och menar att det inte kan ersätta humusens roll för jordens bördighet. Howard hävdar att ett ensidigt fokus på kemiska tillsatser innebär att de biologiska processernas betydelse för jordens bördighet och växternas hälsa inte beaktas. De biologiska processerna är, menar Howard, avgörande för upprätthållandet av markens bördighet och därmed också för den mänskliga civilisationens överlevnad.

⁹² Vogt 2007, s. 19ff.

⁹³ Vogt 2007; Paull 2011a; Paull 2011b.

⁹⁴ Pfeiffer 1940.

⁹⁵ Heckman 2005; Vogt 2007.

Humusjordbruk är enligt honom nödvändigt för att bevara jordens, och därmed också människans, hälsa.⁹⁶ Han menar att en frisk jord är grunden för friska grödor, djur och människor och att sjukdomar därför är ett tecken på en obalanserad jord.⁹⁷

Howard utvecklade även en teori som gick ut på att svampars symbiotiska relation med växternas rötter är förklaringen till den livgivande humusens funktion och till komposteringens effekter. Han hävdade att svamptrådar absorberar näringsämnen från humus som sedan tränger in i växtrötterna, så att växten kan "smälta" dem. Svamparna fungerar som en levande bro mellan humus i marken och växterna. Howard hävdade därmed att mykhorrizasvampar skapar en livsviktig förbindelse mellan jorden och växtrötterna och att denna förbindelse skadas vid användning av konstgödsel.⁹⁸

Wägner var enligt min tolkning djupt påverkad av Howards ekologiska grundsyn. Hon läste hans centrala text *An Agricultural Testament*, och översatte den till svenska. Denna påverkan syns inte minst i det brev till Emilia Fogelklou i mars 1944 där hon skriver att: "Det går en kedja från den levande Guden till de levande svamparna som överför näringen från humus till växternas rötter och det är så stort och högtidligt att tänka på det, men det är förfärligt också att länken människa i denna kedja emanciperar sig åt båda hållen och tror att den är allsmäktig".⁹⁹ Här tycks Wägner utgå från den syn på relationen mellan mark, människa, växter och djur som formuleras av Howard, dock med ett tillägg: kedjan har i Wägners tolkning fått ytterligare en länk i form av "den levande Guden". Detta kan tolkas som ett ekoteologiskt ställningstagande där ekologi och teologi sammanfogas och bildar en panenteistisk helhet.

Faktum är att sammanflätningen av ekologi och andlighet även återfinns i Howards egna texter. De är genomsyrade av en djup, närmast andlig, vördnad för jorden och naturens processer. Han beskriver Jorden – *Mother Earth* – som en livgivande, levande och aktiv part i en sammanflätad relation präglad av beroende och samarbete. Vidare lyfter han in tankar om livets eviga cyklicitet, präglad av tillväxt och nedbrytningsprocesser, med inspiration hämtad från hinduism och buddhism.¹⁰⁰

⁹⁶ Howard 1940.

⁹⁷ Heckman 2005; Sheldrake 2012.

⁹⁸ Heckman 2005; Sheldrake 2012.

⁹⁹ Fogelklou & Wägner 1988, s. 141.

¹⁰⁰ Howard 1940; Patzel 2023, s. 102–104.

Wägners ontologi bär således drag av Howards ekologiska grundsyn. Det handlar främst om idén om jorden/myllan som levande, om svamparnas och humus centrala betydelse, samt människans sammanflätning med resten av naturen. Men Wägners feministiska grundsyn för henne i en annan riktning än Howard när det gäller civilisationskritiken. Hon ifrågasätter, på liknande sätt som Howard, det kemiska jordbruket, men i hennes fokus är trots allt de patriarkala mönster som hon menar orsakar såväl krigen mellan människor som det våld som människan utövar gentemot jorden.

Myter, berättelser och folkliga traditioner

Wägner använder också antika myter, bibliska berättelser, ordspråk, folkliga traditioner och sagor som redskap för sin analys och argumentation i *Väckarklocka*. Hon nyttjar detta material på flera sätt, bland annat som källmaterial för att spåra och synliggöra skiftet från en moders- och kvinnoorienterad civilisation till en mer patriarkal sådan. I detta skifte påverkas också människans relation till naturen eftersom härskarmentaliteten riktas mot både kvinnor och naturen. Myterna och de folkliga traditionerna är det fjärde och sista inflöde i Wägners tankevärld som behandlas i denna artikel.

Långt innan ekokritik blev ett akademiskt fält använder Wägner de antika myterna som ekologiska berättelser och nyttjar dem för att formulera en djupgående kritik mot en patriarkal och naturexploaterande civilisation. Boken *Väckarklocka* genomsyras därför av tillämpningar och tolkningar av grekisk och romersk mytologi. De används för att bygga upp hennes centrala tes om "polväxlingen" – övergången från ett matriarkalt till ett patriarkalt samhällssystem. Detta skifte innebär enligt Wägner en övergång från en organisk, relationell och omsorgsorienterad ontologi och etik till en individorienterad, konkurrensinriktad och patriarkal ontologi där kvinnors värde och kunskaper nedvärderades. Hon bygger denna historieteori på forskning om matriarkala kulturer och på de erfarenheter som hon själv gjorde under sina resor, bland annat till Grekland.

Ett exempel på Wägners användning av myter i *Väckarklocka* ses nedan. Den myt hon diskuterar handlar om vad som sker när kung Erysichthon bestämmer sig för att hugga ned en ek som ägs av Ceres, jordbrukets och fruktbarhetens gudinna:

I Ceres urgamla lund stod en helig ek. Konungen befallde att den skulle nedhuggas och då tjänarna tvekade, tog han själv yxan och sade: om eken också vore en

gudinna, skall den falla. Trädet suckar och blöder under bilan, men Ceres sänder en oread till hungerns hemvist i det snöiga Kaukasus och ber honom ta plats i konungens kropp. Därefter pinas denne av en gnagande hunger, han äter och äter tills han blir utfattig, då förtär han sina egna lemmar. Det är just dit vi hunnit nu.¹⁰¹

Myten berättar hur kungen faller trädet och gudinnan Ceres agerar för att straffa honom. Hon sänder ett bud till Hunger, en varelse som symboliserar omätligt begär. Hunger agerar å Ceres vägnar genom att bege sig till kung Erysichthon och fylla hans inre med sin destruktiva kraft. Det resulterar i att han fylls av en omätlig och evig hunger. Ju mer han äter desto starkare blir hans hunger, vilket leder till att han successivt förtär allt i sin omgivning. Kungens omätliga begär gör att han säljer allt han har, inklusive sin egen dotter, för att finansiera mer mat. Till slut, när han ätit allt som han kommit över och därigenom förstört allt i sin omgivning, finns bara hans egen kropp kvar. Myten slutar följaktligen med att kungen förtär sig själv – han äter sin egen kropp, bit för bit. När Wägner kommit till denna punkt i berättelsen, riktar hon sig till läsaren och konstaterar: "Det är just dit vi hunnit nu." Myten om Ceres och Erysichthon blir därmed i Wägners tolkning en ekologisk allegori som visar den patriarkala härskarmentalitetens katastrofala konsekvenser. Den visar att en civilisation som förlorat vördnaden för jorden till slut kommer att förtära sig själv. Hennes sätt att använda myten innebär att hon identifierar dess kärna och upphöjer den till universell sanning.

Samtidigt som hon gör sådana ekologiska och feministiska allegoriska tolkningar av myterna använder hon det mytologiska materialet i *Väckarklocka* som historiska vittnesbörd för att argumentera för att patriarkatet inte är ett naturligt eller evigt tillstånd, utan ett resultat av en omvälvande historisk polväxling vars konsekvenser hon ser överallt i det omgivande samhällets härskarmentalitet. Vidare använder hon den historiska teorin om polväxlingen från matriarkat till patriarkat för att konstruera den relationella ontologi som genomsyrar både *Väckarklocka* och *Fred med jorden*. Som visats ovan innebär den att jorden är en levande och helig entitet vars grundläggande princip är samverkan och människan ingår som en del i detta sammanflätade nätverk. Denna princip är en universell sanning och olika civilisationer har enligt Wägner hanterat det faktumet på olika sätt. Hon menar att den västerländska civilisationen

¹⁰¹ Wägner, 1941, s. 105.

rymmer mytologiska och arkeologiska spår av en tid då människor levde enligt denna princip – den epok som Wägner kallar moderåldern.

Moderålderns hållning var enligt Wägner inte aggressiv utan byggde på ett partnerskap med naturens krafter. Målet var att uppehålla livet, inte att erövra det. Denna attityd genomsyrade de sociala normerna, vilka var baserade på hushållning, respekt för allt levande och en cyklisk tidsuppfattning i harmoni med naturen. Fred sågs som det naturliga tillståndet och krig som ett brott mot livets lag. Den patriarkala civilisation som Wägner levde i har enligt henne ett motsatt mål – herravälde. Detta är den grundläggande orsaken till samhällets destruktivitet och den främsta orsaken till att människan blivit en slav under sitt eget system.

Den matriarkatsteori som Wägner formulerar i *Väckarklocka* är inte hennes egen produkt. Hon var både inspirerad av rättshistorikern Johann Jakob Bachofen (1815–1887) och av andra författare som i hans efterföljd diskuterat förekomsten av förhistoriska samhällsformer som varit matriarkala. Bachofen såg den matriarkala samhällsformen som ett tidigare evolutionärt stadium medan patriarkatet var ett högre utvecklingssteg. Han urskilde härmed två poler och såg en historisk kamp mellan dem. Bachofens matriarkatsteori blev utsatt för mycket kritik och vederlades redan vid 1900-talets början. Denna kritik är Wägner medveten om och hon använder Bachofens tankar på ett sätt som han själv inte avsåg. Istället för att se fadersväldet som ett positivt steg i en historisk utveckling menar hon att historien tog ett steg bakåt – den polväxling som hon identifierar var följaktligen en förändring i en negativ riktning. Men hon hävdar samtidigt att ett sådant växlingsmoment var en ständigt närvarande historisk möjlighet och därmed finns det ett hopp för att civilisationen åter skulle kunna präglas av de principer som hon kopplar till den relationella ontologin och den kvinnliga principen.

Teorin om relationen mellan patriarkatet och moderåldern tycks fungera som en tankemässig byggnadsställning för Wägner. Den bidrar med en metaberrättelse i byggandet av en ontologi som kan fungera som ett alternativ till det som hon ser i det omgivande samhället. Teorin ger en historisk förklaring och identifierar ett samhälleligt mål att kämpa för. Men Wägners relationella ontologi är inte avhängig matriarkatsteorins sanningshalt.

Wägners sätt att tolka och använda myten om Ceres och Erysichthon ovan illustrerar de antika myternas framträdande roll i hennes narrativ. De utgör så att säga själva bevismaterialet och den narrativa motorn i hennes teori om polväxlingen från ett

matriarkat till ett patriarkat. Myter förekommer därför betydligt oftare än berättelsematerial från Bibeln, som används mer sporadiskt och främst som illustrationer av det rådande patriarkala system hon kritiserar.

För Wägner blir kvinnornas historia ett "skiffer vars nyckel ligger i en förgången värld".¹⁰² Hon använder myterna för att rekonstruera denna kvinnohistoria och betraktar den som spår av växlingen mellan den moderliga och den patriarkala ordningen. Myterna blir därmed för Wägner ett slags empiriskt material. Hon tolkar dem för att finna bevis för en förlorad matriarkal kultur och för att förstå den process som ledde till dess fall. När Wägner vänder sig till Bibeln sker det för att visa hur det segrande patriarkatet kodifierade sin makt och sin kvinnosyn i heliga texter. Detta framgår exempelvis av hennes beskrivning av skapelseberättelsen och syndafallet. Hon beskriver i *Väckarklocka* hur kvinnor under sin uppväxt fått lära sig att "kvinnornas första historiska insats var att ha förverkat paradiset".¹⁰³ Det är för henne ett exempel på hur den patriarkala historieskrivningen lägger skulden på kvinnan. För att kunna förändra samhället behöver också den stora patriarkala berättelsen om kvinnans skuld och synd ifrågasättas och ersättas av en annan och mera sanningsenlig berättelse.

Samtidigt som Wägner använder Ceresmyten för att illustrera polväxlingen gör hon också något mer av sin tolkning. Myten blir inte bara ett empiriskt material från en svunnen tid, utan också en universell berättelse som visar att en civilisation som skövlar sin egen livsmoder (jorden, Ceres) oundvikligen dömer sig själv till självförstörelse. Wägner hävdar att det är en skildring av den moderna, industrialiserade och krigförande civilisationens tillstånd – en kultur som i sin jakt på makt och resurser konsumerar sin egen livsgrund. Denna tolkning flyttar fokus från den historiska skildringen till den pågående existentiella krisen samtidigt som hennes framställning extraherar symbolisk kraft från Ceres. Genom att lyfta fram en berättelse där den kvinnliga och närande urkraften visar sig vara kapabel att utdöma ett förgörande straff i en patriarkal värld blir myten ett verktyg för att återge den kvinnliga principen dess auktoritet.

Wägners strategiska användning av myter och bibliska berättelser är följaktligen viktiga inslag i hennes argumentation. Men hon använder också sagor och folklöre för samma syfte. Hon använder detta material för att systematiskt dekonstruera

¹⁰² Wägner 1941, s. 33.

¹⁰³ Wägner 1941, s. 29.

patriarkatets grundläggande narrativ och samtidigt konstruera ett nytt, matriarkalt medvetande, rotat i både myt och lokala svenska traditioner. En viktig del av hennes användning av lokalt traditionsmaterial är att hon identifierar en form av folklig religiositet, en fromhet som burits av kvinnor och som fungerat som kulturella reservoarer för den relationella ontologin. Kvinnorna i Småland bad exempelvis, enligt Wägner, till den stora gudsmoan Maria: "Maria, låna mig nycklarna dina till att öppna mitt liv och föda mitt barn".¹⁰⁴ Wägner menar därmed att kvinnliga traditioner, ordspråk och sagor bevarat minnen av äldre matriarkala strukturer och auktoritet men också av kvinnliga gudinnor som på olika sätt stått nära livets innersta kraft. Hon skriver att:

Erfarenheterna måste överföras inte bara genom att handgreppens hemligheter lärdes ut utan också genom minnesinprägling. Om man tror att det endast var minnet av jakter och strider som bevarades i saga och sång, glömmer man hur viktigt det var att hela den kunskapsskatt som låg inom kvinnornas område överfördes i traditionen genom sagor, liknelser och sånger. Inom Norden har Finland längst bevarat denna tradition. Där har sysslornas sånger, liksom sångerna som bevarade för eld och för vilda djur, sjungits av de gamla kvinnorna ända in i våra dagar.¹⁰⁵

Dessa berättelser och rester av kvinnliga erfarenheter har, menar Wägner, fungerat både som kraftkällor och som historiska rester genom att de bevarat minnen av äldre samhällsformer. Sagor och berättelser ses därmed av Wägner som kulturella indikatorer – de avslöjar samhällsförhållanden men de kan också bidra till förändring. Berättelsens, men också berättarskarns, betydelse är central. Detta framgår inte minst i Wägners eget skrivande, där den skönlitterära berättelsen är den kommunikationsform som hon ständigt återvänder till.

Konklusioner

Denna text har behandlat Elin Wägners syn på relationen mellan människan och den övriga naturen så som de framträder i hennes böcker *Fred med jorden* och *Väckarklocka*. Syftet var att utveckla en djupare förståelse av den natur- och odlingsideologi som Wägner formulerar samt att tydliggöra dess andliga och teologiska inslag. Dessa har

¹⁰⁴ Wägner 1941, s. 103.

¹⁰⁵ Wägner 1941, s. 56.

tidigare inte belysts, varken den litteraturvetenskapliga eller den teologihistoriska forskningen har närmare undersökt de andliga dimensionerna av Wägners natursyn.

Undersökningen har frilagt en fascinerande väv av idéer i Wägners texter. Den visar hur hon hämtar inspiration från olika håll och skapar en egen syntes. Tack vare studiens ekoteologiska och idéhistoriska perspektiv har det blivit tydligt att hennes skrifter rymmer en ovanlig bredd. Långt innan begreppet ekoteologi etablerades formulerar hon en systematisk kritik av den västerländska civilisationens och den patriarkala kristendomens antropocentriska grundvalar, och formulerar en alternativ, livsbejakande vision i dess ställe. Kärnan i Wägners tänkande är en relationell ontologi, där allt liv – från Gud till de minsta mikroorganismerna i myllan – ingår i en helig, sammanvävd och besjälad enhet. Wägners gudsbild är tydligt panenteistisk: Gud genomsyrar allt skapat men är samtidigt större än skapelsen, en närvarande och levande kraft som upprätthåller kosmos.

Analysen visar även att Wägners originalitet inte ligger i en enskild idé, utan i hennes eklektiska syntes av olika idéströmningar. Hon väver samman fyra centrala rottrådar till en sammanhängande världsbild: Den första tråden är andligheten från kväkarna och mystiker som Evelyn Underhill, som betonar en personlig, icke-dogmatisk och immanent gudsupplevelse som måste omsättas i konkret, vardaglig handling. Den andra tråden är Mahatma Gandhis andlighet och etik. Hans ickevåldsprincip expanderar av Wägner från en mellanmänsklig lag till en kosmisk princip som omfattar allt levande – en sann "fred med jorden". Den tredje tråden är sådan samtida biologisk och agronomisk forskning som gav empiriskt stöd åt hennes syn på naturen som en levande, kännande och samarbetande organism, i direkt opposition till en mekanistisk världsbild. Den fjärde tråden är de insikter som hon fick genom sin ekofeministiska analys av antika myter, sagor, historia och traditioner. Hon kritiserar den bild som den rådande historieskrivningen gav och utvecklar en alternativ berättelse. Den baseras på matriarkatsteorier som identifierar den patriarkala "härskarmentaliteten" som den gemensamma roten till både kvinnoförtryck och naturexploatering.

Studien har bidragit med ny kunskap om framväxten av ekoteologi i Sverige. Wägners ifrågasättande av centrala kristna berättelser och hennes sätt att formulera nya alternativ baserade på ekologiska och biologiska insikter om naturen, kan betraktas som ett uttryck för en modernitetskritik och feministisk ekoteologi.

Undersökningen har dessutom kastat ljus över det fredsbegrepp som Wägner utvecklar i *Fred med jorden* och *Väckarklocka*. Det har framgått att hennes sätt att förstå fred är av ett nytt slag. Hon menar att fred på jorden förutsätter fred med jorden. Detta är ett tidigt försök att tala om fred genom att kombinera ekologi med ett maktkritiskt perspektiv. För Wägner är dessutom odling en djupt existentiell och andlig praktik. Att använda jorden i samklang med dess inneboende principer är att delta i "Guds stora och hemliga hushållning" och ett konkret uttryck för hennes ekospiritualitet. Det innebär att det finns en andlig dimension i hennes fredsbegrepp. Detta koncept framstår enligt min tolkning som mycket intressant och som en lämplig utgångspunkt för en fördjupad studie.

Genom belysningen av sammankopplingen av andlighet och ekologi har studien givit en fördjupad förståelse av Wägners civilisationskritik. Hennes varning för en civilisation som i sin omätliga hunger riskerar att förtära sig själv framstår idag som en profetisk klarsyn. Att återvända till Wägners ekospiritualitet, ekologiska vision och fredsbegrepp är inte bara av teologihistoriskt och idéhistoriskt intresse, utan det kan även erbjuda tankeverktyg för att hantera vår tids ekologiska kris.

Referenser

- Angell, S. W. & Dandelion, P. (red.) (2018). *The Cambridge Companion to Quakerism*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Auer, E. (2008). *Mödrar, fäder och amasoner på Elin Wägners väg mot Väckarklocka*. Växjö: Elin Wägner-sällskapets skriftserie nr 19.
- Bock, C. (2024). "Ecospiritual Praxis: Cultivating Connection to Address the Climate Crisis". *Religions*, vol 15, nr 11, s. 1405.
- Bomler, L. M. (2019). "Kvinnorna som lärde oss att kompostera". *Natur & Trädgård*, nr 3, s. 46–55.
- Cassegård, C. & Thörn, H. (2023). *I apokalypsens skugga: miljörelser och industrikapitalism 1870–2020*. Göteborg: Daidalos.
- Conradie, E. (2006). *Christianity and ecological theology: resources for further research*. Stellenbosch: Sun Press.
- Conradie, E. (2023). "Ecotheology", Brendan N. Wolfe et al. (red.), *St Andrews Encyclopaedia of Theology*. <https://www.saet.ac.uk/Christianity/Ecotheology>.
- Enge Swartz, M. (2020). "Flory Gate. Överklassflickan som blev ekologisk bonde i Småland". Enge Swartz, Marianne (red.) *Jorden är grunden: om Flory Gate*. Lammhult: Elin Wägner-sällskapets skriftserie nr 31.

- Fogelklou, E. & Wägner, E. (1988). *Kära Ili, käraste Elin: Emilia Fogelklou och Elin Wägner växlar brev åren 1924–1949*. Delsbo: Åsak.
- Forsås-Scott, H. (1998). "Samförstånd och samarbete: Elin Wägner och Flory Gate". *Flory Gate: 1904–1998*. Växjö: Elin Wägner-sällskapets skriftserie nr 9, s. 9–16.
- Gandhi, M. (1968). *The selected works of Mahatma Gandhi*. Narayan S. (red.), *The voice of the truth*, vol. 5. Printed & Published by: Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
- Gate, F. (2014). "Inledning". Wägner, E. & Tamm, E., *Fred med jorden*. [Ny utg.] [Malmö]: Flory Gates Stiftelser Fred med Jorden, s. 7–13.
- Golley, F. (1996). *A history of the ecosystem concept in ecology: more than the sum of the parts*. London: Yale University Press.
- Hackman, B. (2005). *Boel Hackman om Elin Wägner*. Stockholm: Bonnier.
- Hagen, J. B. (1992). *An entangled bank: the origins of ecosystem ecology*. New Brunswick, N.J.: Rutgers Univ. Press.
- Heckman, J.R. (2005). "A history of organic farming: Transitions from Sir Albert Howard's War in the Soil to USDA National Organic Program". *Renewable Agriculture and Food Systems*, 21(3); s. 143–150.
- Hofstetter, M. (1948). *Praktisk biologisk odling*. Stockholm: Sv. vegetariska fören.
- Hollsing, I. (2009). *Stillhet och handling: det svenska kväkarsamfundets historia*. Skellefteå: Artos.
- Howard, A. (1940). *An Agricultural Testament*. London: Oxford University Press.
- Isaksson, U. & Linder, E. (1977). *Elin Wägner 1882–1922: amason med två bröst*. Stockholm: Bonnier.
- Isaksson U. & Linder, E. (1980). *Elin Wägner 1922–1949: dotter av moder Jord*. Stockholm: Bonnier.
- Isaksson, U. & Linder, E. (2003). *Elin Wägner: [en biografi]*. Stockholm: Bonnier
- Jansdotter, M. (2003). *Ekofeminism i teologin: genusuppfattning, natursyn och gudsuppfattning hos Anne Primavesi, Catherine Keller och Carol Christ*. Diss., Karlstad: Univ.
- Jonsson, B. (2001). *I den värld vi drömmer om: utopin i Elin Wägners trettiotalromaner*. Diss. Lund: Univ.
- Koshoo, T. N. & Moolakkattu, J. S. (2009). *Mahatma Gandhi and the environment: analysing gandhian environmental thought*. New Delhi: Teri Press.
- Larsson Heidenblad, D. (2021). *Den gröna vändningen: en ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden*. Lund: Nordic Academic Press.
- Leppänen, K. (2004). "At peace with earth – connecting ecological destruction and patriarchal civilization". *Journal of Gender Studies*, vol. 13, nr. 1, s. 37–47.
- Leppänen, K. (2005). *Rethinking civilisation in a European feminist context: history, nature, women in Elin Wägner's Väckarklocka*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.

- Leppänen, K. & Svensson, T. (2016). "Om naturupplevelser hos Elin Wägner och Hagar Olsson. Lästa i eko- och vithetskritisk belysning". *Tidskrift för genusvetenskap*, vol 37 nr 1: Miljö, s. 11–31.
- Li, O. (2023). *Gud i allt och allt i Gud: en religionsfilosofisk undersökning av panenteism*. Göteborg: Makadam förlag.
- Lowe, K. M. (2016). *Baptized with the soil: Christian Agrarians and the crusade for rural America*. Oxford: Oxford University Press.
- Merchant, C. & Peterson, A. (1996). "Peace with earth: Women and the Swedish Environment". Merchant, C. (red.), *Earthcare: Women and the Environment*. New York: Routledge, s. 167–184.
- Meurer-Bongardt, J. (2022). Den finlandssvenska modernismen – en tidig litteratur i antropocenens tecken? Biström, A. & Washolm, J. (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier 97*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Moser, P. (2024). *Mina Hofstetter: Eine ökofeministische Pionierin des biologischen Landbaus. Texte und Korrespondenz*. München: Oekom science.
- Mårald, E. (2000). *Jordens kretslopp: lantbruket, staden och den kemiska vetenskapen 1840–1910*. Diss. Umeå: Univ.
- Mårsell, M. (2024). *Fredstematikens kritiska potential: feminism, militarism och kolonialism hos Frida Stéenhoff, Elin Wägner och Hagar Olsson*. Diss. Huddinge: Södertörns högskola.
- Nausner, M. (2024). "Gud i skapelsen. (O)föränderlighet och ömsesidig delaktighet". Axelsson, T., Essunger, M., Nausner, M. & Wigorts Yngvesson, S. (red.), *Gudsbilder i förändring*. Stockholm: Verbum, s. 169–185.
- Patzel, N. & Lindenthal, T. (2009). "Der Umgang mit Böden im Ökologischen Landbau". Stahr, K. Blume, H., Felix-Henningsen, P., Frede, H. Horn, R. & Guggenberger, G. (red.), *Handbuch der Bodenkunde*, 31. Weinheim: Verlag GmbH & Co. KGaA, s.1–24.
- Patzel, N. (2010). "Der 'innere Boden' Seelisch-kulturelle Orientierungen und Antriebe in der Bodenkultur am Beispiel des biologischen Landbaus". *Der kritische Agrarbericht*, Se <https://kritischer-agrarbericht.de/fileadmin/Daten-KAB/KAB-2010/Patzel.pdf>
- Patzel, N., Grunwald, S., Brevik, E. & Feller, C. (2023). *Cultural Understanding of Soils: The importance of cultural diversity and of the inner world*, Springer Cham: Springer International Publishing AG.
- Paull, J. (2011a). "Biodynamic agriculture: the journey from Koberwitz to the world, 1924–1938". *Journal of Organic Systems*, 6(1), s. 27–41.
- Paull, J. (2011b). "The Betteshanger Summer School: missing link between biodynamic agriculture and organic farming". *Journal of Organic Systems*, 6(2), s. 13–26.
- Peterson, A., Carolyn M. (1986). "'Peace with the Earth:' Women and the Environmental Movement in Sweden." *Women's Studies International Forum* 9 (5), s. 465–479.
- Peterson, A. (1994). "Elin Wägner and Radical Environmentalism in Sweden: The Good Earthworm". *Environmental History Review*, 18(3), s. 59–74.

- Petersson, M. (2022). "Elin Wägner och Mohandas K. Gandhi". Bruhn, J., Nilsson Skåve, Å., Posti, P. K & Salomonsson, A. (red.), *Litteraturen i arbete: vänskrift till Peter Forsgren*. Växjö: Trolltrumma, s. 33–44.
- Pfeiffer, E. (1940). *Bio-dynamic farming and gardening: Soil fertility renewal and preservation*, London Rudolf Steiner Publishing Co.
- Pihkala, P. (2016). "Rediscovery of Early Twentieth-Century Ecotheology". *Open Theology* 2016; 2, s. 268–285.
- Pihkala, P. (2017). *Early Ecotheology and Joseph Sittler*. Wien: Lit Verlag.
- Rindlisbacher, S. (2022). *Lebensreform in der Schweiz (1850–1950): Vegetarisch essen, nackt baden und im Gruenen wohnen*. Peter Lang International Academic Publishers.
- Rolland, Romain (2004 (1924)). *Mahatma Gandhi the man who became one with the universal being*. Translation from the French by Catherine D. Groth. New Delhi: Publications Division.
- Saha, M.N. (1940). "Sir Jagadis Chunder Bose, 1858–1937." *Obituary Notices of Fellows of the Royal Society*, vol. 3, nr 8.
- Selander, S. (1941). "Fred med jorden". *Svenska Dagbladet*, 1941-01-11.
- Sheldrake, M. (2012). "Albert Howard and the mycorrhizal association". *Studies in history and philosophy of biological and biomedical sciences*. 43, s. 225–231.
- Stolare, M. (2003). *Kultur och natur: moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920*. Diss. Göteborg: Univ.
- Tandon, P.N. (2019). "Jagdish Chandra Bose & plant neurobiology". *Indian Journal of Medical Research*, May:149(5) s. 593–599.
- Tiwari, R. (2019). "Gandhi as an Environmentalist". *Indian Journal of Medical Research*, vol. 149, s. 141–143.
- Underhill, E. (1915). *Practical mysticism: a little book for normal people*. New York: E. P. Dutton & Company.
- Underhill, E. (1937). *The Spiritual life. From Broadcast Talks by Evelyn Underhill*. London: Hodder & Stoughton.
- Vogt, G. (2007). "The origins of organic farming", Lockeretz, W. (red.), *Organic farming: an international history*. Wallingford: CABI.
- Wistrand, B. (2006). *Elin Wägner i 1920-talet: rörelseintellektuell och internationalist*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Wägner, E. (1923). *Från Seine, Rhen och Ruhr: små historier från Europa*. Stockholm: Bonnier.
- Wägner, E. (1927). "Lågan som tändes". *Tidevarvet*, nr 35, s. 1.
- Wägner, E. (1932). "Porsen blommor". *Tidevarvet*, nr 21, s. 1.
- Wägner, E. (1936). "Vad har kristendomen betytt för er?" *Idun*, nr 45, s. 8, 22, 23.
- Wägner, E. (1941). *Väckarklocka*. Stockholm: Bonnier.
- Wägner, E. (1999). "Bondkvinnan som födde en ny lära". *Vad tänker du, mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö*; i urval av Helena Forsås-Scott. Stockholm: Norstedt, s. 217–227.

Wägner, E. & Tamm, E. (2014). *Fred med jorden*, [Ny utg.]. Flory Gates Stiftelser Fred med Jorden, [Malmö].

Zimmermann, W., Hofstetter, M. & Bertholet, E. (1941). *Mutter Erde: Weckruf u. praktische Anleitung zum biologischen Landbau*. Zielbrücke-Thielle: Fankhauser.